

A szocialista tudat fejlődésdialektikája

A Román Kommunista Párt az 1972. júliusi Országos Konferencián saját dokumentumaként, a pártprogram szerves részeként fogadta el a Központi Bizottság 1971. novemberi plenumának anyagait, amelyek a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom szellemi életének alapvető kérdéseit világítják meg, és kijelölik tennivalóinkat a szocialista tudat fejlesztésében.

A Román Kommunista Párt a szocialista tudat fejlesztését nem a szocialista építőmunka valamilyen járulékos vagy melléktermékének, amolyan pótfeladatnak tekintti, hanem a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom megteremtésének szerves alkotórészeként. Pártunk felfogásában a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom fogalma kifejezi azt, hogy társadalomfejlesztési programjainkban nemcsak az anyagi, gazdasági, politikai stb. sikokat tartjuk szem előtt, hanem egyenlő mértékben a szellemi élet, javak, értékek területét, a dolgozók szellemi arculatát, egy szóval a szocialista tudatot is.

A szocialista tudat vizsgálata különösen bonyolult dialektikát tár fel. A közvetkezőkben, a teljesség igénye nélkül, e dialektika néhány vonására kívánjuk felhívni a figyelmet.

A szocialista tudat fejlődésének a dialektikájában jól kivehető az objektív és a szubjektív, a gyakorlat és a tudat szféráinak egysége és ellentmondásossága, e szférák kölcsönös átmenete, átcsapása. A marxista felfogás egyesíti magában a gyakorlat, az objektív tényező elsődlegességének az elismerését a tudat, a szubjektív tényező jelentős szerepének hangsúlyozásával; azt vallja, hogy ezek a dialektikusan egymáshoz kapcsolódó szférák kölcsönösen átmehetnek egymásba.

Tárgyalt témánk összefüggésében a gyakorlat elsőbbségén értjük mindennek előtt a gazdasági fejlődés megkülönböztetett szerepét a szocialista tudat kialakításában és kibontakoztatásában. A gazdasági szféra a társadalmi tudatot meghatározó társadalmi lét alapvető összetevője. Hangsúlyozandó ugyanakkor, hogy a marxizmustól idegen a vulgáris gazdasági determinizmus, és amikor a marxisták a gazdasági tényező végső fokon meghatározó szerepéről beszélnek, nem csupán a bizonyos fejlettségi fokot elért termelőerőkre vannak tekintettel, hanem — ezzel összefüggésben — a termelési viszonyokra is. Köztudomású, hogy voltak és vannak olyan országok, amelyekben a termelőerők, a technika magas fejlettségi szintet ért el, és ez még nem vonta, illetve vonja szükségképpen maga után a kulturális fejlődést is.

A szocialista termelési viszonyok létrehozása és erősödése lehetővé teszi azonban, hogy a termelőerők gyors ütemű fejlődése — éppen a szocialista termelési viszonyok és társadalmi-politikai rend közvetítésével — jótékony és serkentő hatást gyakoroljon a társadalom szellemi életének alakulására. A szocialista társadalomban létrehozott anyagi javak a nem gazdasági szférák értékei megteremtésének, létezésének elengedhetetlen feltételei. (Ezzel természetesen nem tételezzük az anyagi javak és szellemi értékek származékos viszonyát, sem pedig a szellemi értékek valamilyen alárendeltségét a gazdasági javakhoz viszonyítva.) A

¹ Lásd: Kallós Miklós—Roth Endre: Axiológia és etika Tudományos Könyvkiadó, Bukarest, 1970. 4. fejezet.

szocialista tudat fejlődésének feltételeit, összefüggéseit taglalva, pártunk dokumentumai erőteljesen kiemelik a jelenkori tudományos-műszaki forradalom jelentőségét, ismételten hangsúlyozzák annak a marxista tételnek a feltétlen érvényét, miszerint a szocializmust a tudomány legkimagaslóbb eredményeire kell építeni. Nyilvánvaló, hogy a termelőerők olyan fejlesztése, amely megfelel a világban végbemenő tudományos-műszaki forradalom követelményeinek, valamint — ezzel szerves összefüggésben — a szocialista termelési viszonyok állandó tökéletesítése a szocialista tudat magasabb fokra emelésének elengedhetetlen feltétele.

Amikor arról beszélünk, hogy a gazdasági tényező szerepet játszik a szocialista tudat fejlődésében, tekintettel vagyunk arra is, hogy csak egy erőteljes gazdaság képes előteremteni és biztosítani a tudomány, a művelődés, a közoktatás, a művészet stb. korszerű fejlődéséhez szükséges anyagi alapokat. A szocialista társadalom egyik alapvető célkitűzése a dolgozók életszínvonalának szüntelen emelése, és ez messzemenően kihat a társadalom szellemi életére is. A marxizmus eszménye az emberi totalitás, a sokoldalúan fejlett személyiség, s ebben az eszményben az anyagi és a szellemi értékek — harmonikus egységben — egyaránt helyet kapnak.

A fejlett szocialista gazdaságot azonban csak a magas fokú szocialista öntudattól vezérelt emberek teremthetik meg. Marx a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* az ipart és annak történetét az ember lényegi erői nyitott könyvének, érzékeltesen felfogható emberi pszichológiának nevezi.² Jelenlegi feltételeink között a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom gazdasága szükségképpen a sokoldalúan fejlett szocialista tudattal felvértezett, sokoldalú szellemi életet élő ember lényegi erőinek tárgyiasulása.

Egy másik terület, amely a gyakorlat és a tudat szféráinak kölcsönös összefüggését, egymásba való szakadatlan átmenetét példázza — a társadalmi-politikai tevékenység. Minél tevékenyebben vesznek részt a dolgozók az államéletben, annál helyesebben, pontosabban tükrözi tudatuk a politikai valóságot és viszont: minél fejlettebb politikai tudatuk, annál hatékonyabban kapcsolódhatnak be a társadalmi-politikai tevékenységbe. A szocialista állam fejlesztése a szocialista demokrácia szüntelen kiszélesítésének és elmélyítésének az irányában, a szocialista társadalmi viszonyoknak, a társadalom szervezésének, vezetésének olyanszerű továbbépítése, mint amelyet a legutóbbi pártkonferencia irányzott elő, nemcsak társadalmi-politikai szempontból, hanem, ettől elválaszthatatlanul, a szocialista tudat fejlesztése számára is alapvető fontosságú.

A társadalmi gyakorlat ily módon a szocialista tudat fejlődésének alapja, forrása és egyben e tudat hatékonysági fokának is kifejezése. Az eszmék és eszmények ugyanis éppen a magatartásban, a tevékenységben, a gyakorlatban nyilvánulnak meg, öltenek testet. Ha ez a tárgyiasulás elmarad, a demagógia, az impozitárság nyer teret. Pártunk program jellegű dokumentumai megkülönböztetett fontosságot tulajdonítanak annak, hogy a szocialista méltányosság és etika elvei a társadalmi valóságban hassanak, tárgyiasuljanak. Végző soron a marxizmus-leninizmus egyik jól ismert alapelvéről van itt szó, a szavak és a tettek összhangjának követelményéről; ennek az alapelvnek az érvényesítése minden nevelői tevékenység alapfeltétele, akár az egyén, akár egy egész nép neveléséről legyen szó.

A dolgozók szocialista tudatának kialakítása és fejlesztése az általános, a sajátos és az egyedi dialektikáját is magában foglalja. A társadalmi tudatot a társadalmi lét egésze határozza meg és alakítja. Az embert a társadalom egésze

² Karl Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Budapest, 1962. 74.

neveli, valamint azok a különböző csoportok — család, munkaközösség, baráti kör stb. —, amelyeknek az egyén tagja, a különböző intézmények és szervezetek, amelyekhez tartozik, szociológiai kifejezéssel élve: az összes elsődleges és másodlagos csoportok. Az egyén szempontjából — a társadalomlélektan szakkifejezését használva — státusok és szerepek legyezőjéről van itt szó. Mármost, ami — megítélésünk szerint — elsődlegesen fontos e számos tényező összjátékában és aminek jelentőségét pártunk dokumentumai is előtérbe állítják, az az egyén nevelésében, alakításában szerepet játszó tényezők, környezetek *konvergens* hatása. A dolgozók nevelése, a szocialista tudat fejlesztése nem csupán erre szakosított szervezetek, intézmények, csoportok hivatása, hanem szocialista társadalmunk valamennyi tényezőjének feladata. A társadalmi makro- és mikrostruktúra valamennyi tényezőjének „szinkronban” kell együttműködnie a dolgozók szocialista tudatának fejlesztésében, egyazon alapvető elveknek megfelelően, egyazon ideológia, erkölcsiség szellemében. Az egyénnek, a szocialista társadalom emberének pedig valamennyi szerepében, különböző viszonyulásainak, cselekedeteinek, tevékenységének mindegyikében arra kell törekednie, hogy változatos módon, de azonos típusú személységmodellt közelítsen és valósítson meg, pártunk főtítkárának szavaival: az emberséges kommunista modellt. Éppen ezt a személyiségmodellt körvonalazza az Országos Pártkonferencia egyik nagyfontosságú dokumentuma, a kommunista életmód és munka, a szocialista etika és méltányosság normáinak tervezete.

Amikor a szocialista tudat kialakulásának és fejlődésének a *dialektikájáról* beszélünk, az eddig elmondottakon kívül arra is tekintettel vagyunk, hogy a különböző tudatformák között meghatározott összefüggések, kapcsolatok léteznek, a tudatformák mozgásának sajátos dinamikája van, legyen szó akár a szellemi kultúra egészéről, ennek különböző területeiről, akár az egyén tudatáról. Az ideológiai-nevelői tevékenységre vonatkozó pártprogram egységes és átfogó jellege abban is megnyilvánul, hogy ez a program a társadalmi tudat valamennyi formájának mind általános, mind sajátos kérdéseit felöleli.

Mivel a szocialista tudat fejlesztése tudatos folyamat, amelyet a Kommunista Párt szervez és irányít, a különböző tudatformák összefüggéseinek, kölcsönös kapcsolatainak szabályozásában is meghatározott modellt, bizonyos elveket követ. Ezeknek a középpontjában kétségtelenül az emberi totalitás már említett elve áll, a modell pedig a sokoldalúan fejlett személyiséget vetíti elő.

Elméleti síkon az eszményi modellből fakadó követelmények a lehető legvilágosabbak. Operacionális síkon azonban, a szocialista tudat alakítására és fejlesztésére irányuló mindennapi tevékenységünkben egy egész sor hasonló kérdésre kell feleletet találnunk: melyik tudatforma fejlesztésének biztosítsunk elsőbbséget? Mivel kezdjük? Nincsenek-e vajon olyan tudatelemek, olyan tudatformák, amelyek — ha intenzívebben műveljük őket — hatékonyabbá tehetik a többi forma fejlesztésére irányuló tevékenységünket? Hogyan biztosíthatunk fokozott hatékonyságot a nevelőmunkának?

Ha ily módon közelítjük meg a társadalmi tudat fejlődésének dialektikáját, bizonyos elsőbbségeket állapíthatunk meg, bizonyos preferenciális választásokat kell tennünk. A marxi—lenini tanítások, pártunk program jellegű dokumentumai elegendő támpontot szolgáltatnak e választásokhoz, az elsőbbség megállapításához, elegendőt abban az értelemben, hogy ne az egyéni ízlés, érdeklődés, vonzalom vezéreljen bennünket választásunkban, hanem szocialista társadalmunk jelenlegi fejlődési szakaszának követelményeit, a társadalmi tudat különböző formái közötti tényleges összefüggéseket, a szocialista tudat fejlődésének belső dialektikáját tartjuk szem előtt.

A felvetett kérdés ilyen módon való megközelítése a szocialista *politikai* és *erkölcsi* tudat szerepét és jelentőségét állítja előtérbe.

A közismert marxi—lenini meghatározások szerint a politika „sűrített gazdaság”, „osztályok közötti viszony”. Noha a politika — eredetét, forrását tekintve — másodlagos, származtatott a gazdasági tényezőhöz viszonyítva, társadalmi szerepét, fontosságát tekintve előbbrevaló minden más társadalmi tevékenységi területnél, a gazdaságit is beleértve. Ezeknek az alapvető történelemfilozófiai és szociológiai megállapításoknak a fényében világossá válik, hogy a társadalmi tudat formái közül a politikai tudat áll a legközvetlenebb kapcsolatban a társadalmi léttel és azon belül a társadalom gazdasági alapjával. A közelségből fakad a politikai tudat számos sajátos vonása, amelyek közül itt csak kettőt említünk. Először is azt, hogy a politikai tudat minden más tudatformánál érzékenyebben, gyorsabban és árnyaltabban reagál a társadalmi létben végbemenő változásokra. A politikai tudat a társadalmi lét olyan rezdüléseire is reagál, amelyek a „magasabb szférákban” levő tudatformákra (például a filozófiára, a művészetre) nincsenek közvetlen kihatással. Másodsor, a politikai tudat említett helyzetéből következik, hogy amolyan közvetítő, összekötő szerepet tölt be a többi tudatforma vonatkozásában. A társadalmi létben végbemenő változások általában a politikai tudat szűrőjén keresztül tükröződnek a többi tudatformában.

Mindenek következtében a szocialista társadalmi valóság helyes, adekvát tükrözése is legelőször és legközvetlenebbül itt, a politikai tudat szférájában jelentkezik. A tömegek politikai tudatában végbement és végbemenő átalakulás rendszerint megelőzte és megelőzi a tudat más területein bekövetkező változásokat. A szocialista politikai tudat erősítése, fejlesztése az egész szocialista tudat erősítésének, fejlesztésének emeltyúje. Mind a szocialista társadalmi létre, a szocialista társadalmi gyakorlatra való aktív visszahatása, mind a többi tudatformára gyakorolt befolyása következtében a szocialista politikai tudat alakulása, fejlődése központi helyet foglal el a párt ideológiai és nevelő tevékenységében.

A szocialista politikai tudat megkülönböztetett fontosságú helye és szerepe a szocialista tudat egészében kellőképpen indokolja, hogy az ezen a téren jelentkező, úgynevezett lemaradást és még sokkal inkább a szocialista politikai tudattal összeegyeztethetetlen politikai felfogásokat, magatartásokat, megnyilvánulásokat elvi szilárdsággal, kombattivitással ítéljük meg és küszöböljük ki. Pártunk dokumentumai felhívják a figyelmet annak szükségességére, hogy a legerélyesebben lépünk fel minden olyan megnyilvánulással szemben, amely a szocializmus alapelveibe ütközik. Ezzel kapcsolatosan idézzük Nicolae Ceaușescu elvtárs 1971. július 9-i beszédének egyik passzusát, amely példamutató határozottsággal és elvszerűséggel foglal állást egy, a szocialista politikai tudattal összeegyeztethetetlen jelenséggel, a nacionalizmussal szemben: „Bárki, aki megkísérli, hogy a nemzeti viszálykeltés politikáját folytassa, a szocializmus és a kommunizmus elleni politikát folytat, és ennek megfelelően szocialista nemzetünk ellenségeként kell kezelni. Mi kibékíthetetlen ellenfelei kell hogy legyünk a nacionalizmus minden formájának! Mi harcolunk a nemzeti fejlődésért, tiszteletben tartjuk a nemzetiségek jogait, és küzdünk azok biztosításaért, együtt kívánunk haladni a kommunizmus felé, és ezért nem szabad megengednünk semmiféle nacionalista, sovinszta uszítási kísérletet, bárki részéről jönne is az! Ezeket úgy kell kezelni, mint a szocialista és a kommunizmus ügyével szembeni ellenséges tevékenységet.”³

³ Nicolae Ceaușescu: Előadói beszéd az ideológia, a politikai és kulturális-nevelő tevékenység terén dolgozó pártaktíva munkatanácskozásán. 1971. július 9. Politikai Könyvkiadó, Bukarest, 1971. 41—42.

A szocialista politikai tudat mellett pártunk program jellegű dokumentumai elsősorú figyelmet szentelnek az etika, a méltányosság, a szocialista erkölcsi tudat kérdéseinek.

A szocialista erkölcs erősítése, fejlesztése, érvényesítése a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom megteremtésének ugyanolyan nélkülözhetetlen összetevője, mint a gazdaság gyors ütemű fejlesztése, a társadalmi és államrend tökéletesítése stb. Mivel az erkölcsi viszonyok átszőnek, átfednek az emberek között kialakult mindenfajta kapcsolatot, mivel az ember köz- és magánéletében, minden tevékenységében és cselekedetében bizonyos erkölcsi normáknak megfelelően (vagy azoktól eltérően) jár el, túlzás nélkül mondhatjuk, hogy a szocialista erkölcs elveinek, normáinak következetes érvényesítése egészséges társadalmi fejlődésünk *sine qua non* feltétele. Ez magyarázza, hogy a legutóbbi Országos Pártkonferencia, amely nagyfontosságú határozatokat dolgozott ki Románia közeli és távlati gazdasági-társadalmi fejlesztésére, a társadalom tervszerű vezetésének tökéletesítésére vonatkozóan, megkülönböztetett jelentőséget tulajdonított a szocialista erkölcs kérdéseinek, és dokumentumai sorában jóváhagyta a kommunista életmód és munka, a szocialista etika és méltányosság normáinak a tervezetét.

A tervezet számos olyan pontot tartalmaz, amely a párt szervezeti szabályzatának megfelelő pontjaihoz hasonlóan fogalmazza meg a kommunisták kötelességeit, önmagában is példázza, hogy a szocialista tudatban a szocialista politikai és erkölcsi tudat egybefonódik.

Politika és erkölcs összefüggése évszázadok óta foglalkoztatja a politikai és etikai irodalmat. Az ezzel kapcsolatos álláspontok sokasága néhány alapváltozatra vezethető vissza.

Voltak és vannak gondolkodók, akik az erkölcsöt előbbre helyezik a politikánál, az erkölcsi normákat és értékeket, a humanista eszményeket elsődlegesen tartják a politikaiakkal szemben. Ezek sok áthághatatlan válaszfalat emelnek erkölcs és politika között, mások elvárják a politikától, hogy meghatározott erkölcsi elvet kövessen. Ez utóbbiak rendszerint a kanti etikához kapcsolódnak, úgyhogy álláspontjukat joggal nevezhetjük „kanti vonalnak“ a szóban forgó kérdésben.

Nem itt a helye annak, hogy részletesen elemezzük ezt az álláspontot, csupán arra kívánjuk felhívni a figyelmet, hogy Kanttól kiindulva erkölcs és politika összefüggésének a megítélésében különböző és egymástól eltérő következtetésekhez lehet jutni. Emlékeztetünk arra, hogy egyes kanti eszmék a munkásmozgalom reformista irányzataihoz is utat találtak. Ismeretesek olyan, magukat etikai szocializmusnak nevező irányzatok, amelyek azt hirdetik, hogy a szocializmus csakis az egyének erkölcsi tökéletesedésén keresztül valósulhat meg. Nyilvánvaló, hogy az egyén jogaira, szabadságára, a személyiség sokoldalú fejlődésére vonatkozó, általában humanista erkölcsi eszmék és eszmények meghirdetésében önmagában semmi elítélendő nincs, ellenkezőleg, korunkban ezek az áramlatok a béke és a haladás erőinek vonalán helyezkednek el. A kérdés lényege azonban a marxisták szempontjából az, hogy ezek az eszmék és eszmények egy olyan átfogó, tudományosan megalapozott politikai koncepcióból következnek-e, amelynek gyakorlati megvalósítása valóban megteremtheti a humanista törekvések számára kedvező feltételeket, vagy pedig éppen ezt a politikai programot helyettesítik. Ez utóbbi esetben a szóban forgó nézetek nem illeszkednek a *tudományos* szocializmus kereteibe, amely éppen abban különbözik a moralizáló álláspontoktól, hogy felfogása szerint az ember tényleges felszabadításához, a személyiség sokoldalú kibontakoztatásához vívó „út“ szükségképpen az elidegenedést okozó, a személyiséget megcsonkító tár-

sadalmi rendszerek felszámolásán, a szocialista és kommunista társadalom megteremtésén keresztül vezet.

Voltak és vannak továbbá olyan felfogások, amelyek a politika elsőbbségét hirdetik az erkölccsel szemben. Ez az álláspont jellemzi az ókori és újkori politikai irodalom legjobb lapjait. Ezt a felfogást legkövetkezetesebb képviselőjéről „Machiavelli-vonal“-nak nevezhetjük. Történelmi és osztálykorlátjaik azonban megakadályozták ezeket a gondolkodókat abban, hogy mélyrehatóan és sokoldalúan feltárják politika és erkölcs tényleges kapcsolatait.

Eltérően mind a „Machiavelli-vonal“-tól, amely az erkölcsi megfontolásokat a politikai célok alá rendeli, mind pedig a „kanti vonal“-tól, amely a politikát erkölcsi normáknak veti alá, a marxista felfogás politika és erkölcs összhangjából indul ki, az erkölcsi tettet politikai kritériumok alapján is mérlegeli, egyaránt kiemeli a politikai tényező elsődleges szerepét az erkölcsi eszmények valóra váltásában, valamint a politika erkölcsi tartalmát.

A marxisták felfogásában a következetes humanizmus szervesen illeszkedik a szocialista társadalom építőinek eszméibe, eszményeibe, tetteibe. Jóllehet e megállapítás közhelynek tűnhet, korántsem fölösleges. Ideológiai irodalmunkban jogosan bírálták például a neves francia gondolkodónak, Louis Althusser-nek a marxizmus elméleti antihumanizmusára vonatkozó tételét. E strukturalista-pozitivisták ihletésű állásponttal ellentétben úgy véljük, hogy a marxizmus klasszikusainak életműve, korunk alkotó marxizmusa kellőképpen bizonyítja: a következetes humanizmus a marxista világnézet, életfelfogás, emberkép szerves része, előfeltétele, alapja és végkövetkezménye.

Másrészt, imitt-amott valamilyen furcsa „allergia“ tapasztalható a humanizmus elveivel szemben, amelyeket polgári vagy kispolgári megnyilvánulásoknak, értelmiségi nyavalygásnak tartanak. Ilyenkor a marxi-lenini politika céljait és eszközeit szembehelyezik a következetesen humánus szocializmus követelményeivel. Mi sem helytelenebb és károsabb ennél. A szocialista forradalom és a szocialista építés legbensőbb értelme csakis az *emberiesült társadalom* megvalósítása lehet, és — ne feledjük — ez a kifejezés Marxtól származik.

Az is igaz viszont, hogy a marxista humanizmus — jóllehet számos vonatkozásban rokon az elmúlt korok és napjaink másfajta humanizmusaival — sajátos veretű humanizmus. Mint minden területen, úgy az erkölcs területén is a marxizmus átveszi és magasabb szinten magábaépíti, továbbfejleszti az elmúlt korokban felhalmozott autentikus értékeket. „Az ember a legfőbb lény az ember számára“ és „ember vagyok, semmi sem idegen tőlem, ami emberi“ — vallotta Marx is a humanizmus mindenkorai maximáit, amelyeket az ókortól kezdve napjainkig a felvilágosodott gondolkodók hosszú sora hangoztatott. A megfogalmazásbeli hasonlóság azonban nem rejtheti el a különböző irányzatokhoz tartozó gondolkodók emberfelfogásában jelentkező nagy eltéréseket. Ami a marxista humanizmust illeti, az különbözteti meg a humanizmus más — történelmi és jelenkori — változataitól, hogy *konkrét és következetes*, s ezek a jellegzetességei elsősorban a marxi-lenini politikával való szoros összefüggéséből fakadnak.

Ezen összefüggésből következően a humanizmus erkölcsi elveinek életbe ültetése, megvalósítása a szocialista gazdasági-társadalmi viszonyok megteremtésére, fejlesztésére, a demokrácia szüntelen kiszélesítésére és elmélyítésére, a szocialista etika és méltányosság követelményeinek érvényesítésére irányuló konkrét tevékenységen keresztül történik. A kommunisták nagy politikai eszményei erkölcsi eszmények is egyben, a kommunista erkölcs pedig politikai tartalommal telített. A fejlett szocialista tudattal rendelkező embernél az erkölcs belső fórumai (a

meggyőződés, a lelkiismeret) és a politikum belső fóruma (a politikai öntudat) egybeötvöződik. A szocialista politikai öntudattól vezérelt ember a kommunista erkölcs elvei szerint él és cselekszik, a következetes humanizmus erkölce pedig kötelezően magában foglalja a szocializmus és a kommunizmus ügyét előmozdító politikai magatartást és tevékenységet.

Ha a fentiekben nem is foglalkoztunk más tudatformákkal, ez korántsem azt jelenti, hogy alábecsüljük helyüket és szerepüket a szocialista tudaton belül. A szocialista tudat fejlődésének csupán néhány jellegzetességével foglalkoztunk, és ezek sorában éppen a politika és erkölcsi tudat megkülönböztetett szerepét kívántuk hangsúlyozni.

Pál Lajos: A gáton